

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

«УКРАЇНСЬКИЙ ШІСТДЕСЯТНИК» ВІЛЬЯМ БЕРЕНШТАМ – ДОСЛІДНИК МІСЦЕВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Стаття присвячена діяльності педагога, літератора, представника Старої громади Вільяма Людвиговича Беренштама (1839 - 1904) у сфері вивчення локальних пам'яток культури, насамперед - археологічного краєзнавства Запорізького краю, Чернігівщини, Кубані, Північного Кавказу.

Ключові слова: Вільям Беренштам, Стара громада, краєзнавство, археологія, старожитності.

Українська Кліо вже має усталений перелік титульних і канонізованих імен. У той же час ще залишається досить значна кількість діячів доби «національного відродження», ще й до цього часу перебувають «в тіні геніїв». Їхній громадський статус висвітлюється односторонньо, творчий доробок використовується недостатньо. До таких скромних і невибагливих особистостей, людей так званого «другого плану в історії» належить і Вільям Людвигович Беренштам (9 (22) листопада 1839, Київ - 10 (23) листопада 1904, Київ) - педагог, громадський і літературний діяч, нарешті, гідний батько великої родини. Враховуючи тенденції еволюції історії як гуманітарної науки, її спрямованість на регіональні, локальні та мікросюжети на тлі «Великої історії» XIX ст., уявляється, що ця постать заслуговує на більш пильну увагу дослідників в світлі нових наукових інтерпретацій та нових джерел. В. Л. Беренштам належав до тих типових «старших шестидесятників», яких історик літератури Сергій Олександрович Єфремов назвав «першим випуском української інтелігенції, першим поколінням українських діячів, що виступали вже не поодинокі, а ... організованими громадами» [1].

Життя та діяльність В. Л. Беренштама відбилися у посвятах та спогадах людей [2], які його добре знали й шанували. Згадка про нього була вміщена також у загальноросійському виданні «Этнографическое обозрение» («... известный педагог и публицист... работал за последние годы в киевском Обществе грамотности и в местных изданиях «Киевская старина» и «Киевские отклики», а ранее занимался археологическими и этнографическими исследованиями на Юге России») [3].

Серед документальних публікацій 1920-1930-х років слід згадати матеріали О. Назаревського

в збірнику Всеукраїнської Академії наук «За сто літ» [4]. І, звичайно, збірку «Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.)», видану в 1938 р. Українським науковим інститутом у Варшаві, що містить і листи В. Л. Беренштама за 1873-1893 роки.

У працях сучасних авторів знайшли висвітлення головні факти й напрямки професійної й громадської діяльності В. Л. Беренштама [5]. Більш менш розгорнуту інформацію про нього подають довідкові та енциклопедичні статті [6]. Так, наприклад, новітній бібліографічний покажчик повідомляє, що то був «... педагог, громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1862), викладач Володимирського кадетського корпусу у Києві, навчальних закладів у Кам'янці-Подільському, Петербурзі, Пскові. Один із засновників та провідних діячів Київської Старої громади, учитель перших недільних шкіл. Член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник газети «Киевский телеграф», журналу «Киевская старина» [7]. Про зруйновану могилу В. Л. Беренштама – одну серед інших поховань відомих киян – згадувалось у періодичній пресі [8].

У той же час зазначимо, що, незважаючи на відносно невеликий обсяг інтелектуальної спадщини В. Л. Беренштама, до неї останнім часом все активніше звертаються історики - цитуючи його «Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова» (1885), літературознавці - спираючись на його нарис «Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы» (1900), педагоги - перечитуючи його мемуарні замітки «Из школьных лет А. С. Лашкевича» (1899) та літографований конспект лекцій «Методика истории, читанная преподавателям истории в С.-Пе-

тербургском учительском институте» (1888). Нарешті, знахідками В. Л. Беренштама в царині археології та старожитностей зацікавились нещодавно й краєзнавці. Зосередимо увагу в даній статті передусім на такому аспекті творчого надбання В. Л. Беренштама, як його діяльність у сфері «освоєння» локальних пам'яток культури, насамперед у галузі археологічного краєзнавства.

Народився В. Л. Беренштам у родині вихідця з Курляндії, єврея, що прийняв лютеранство, купця Людвіга Івановича Беренштама. Батько родини, почесний громадянин Києва, успішно займався торговельно-фінансовою діяльністю, був людиною заможною, а тому прагнув дати дітям добру освіту та знання іноземних мов. Як згадував адвокат Леонід Абрамович Куперник, в будинку Беренштамів панували німецький режим і німецька мова, все було поставлено «на європейський лад, на цивілізовану ногу» [9]. Юний Беренштам спочатку навчався в елітарному київському приватному пансіоні Гедуена, а в подальшому - в привілейованій 1-й Київській гімназії.

У 1857 р. Вільям вступив на фізико-математичний факультет університету св. Володимира, у січні 1858 р. перейшов на історико-філологічний, який закінчив у 1862 р. Обравши кар'єру педагога, в подальшому два роки (до 1864 р.) навчався на педагогічних курсах університету, спеціалізуючись на історії та географії. Університетські роки, що припали на «епоху великих реформ» Олександра II, були вирішальним періодом у формуванні світогляду В. Л. Беренштама в дусі конституціоналізму, народолюбства та романтичного націоналізму. Під час навчання в університеті В.Л. Беренштам брав участь в організації недільних шкіл для дорослих. Підпис В. Л. Беренштама зустрічаємо під листом-подякою представників педагогічних рад Київських недільних шкіл від 8 січня 1861 р. до Т. Г. Шевченка за подаровані 50 примірників «Кобзаря».

Одружився Вільям Людвігович на Зінаїді, старшій дочці професора університету св. Володимира Ореста Марковича Новицького, представника старовинного шляхетського роду. Після того, як дружина тяжко захворіла й була поміщена до лікарні для божевільних у Петербурзі, дітей його деякий час виховувала Марія Федорівна Ліндфорс, яку він дуже шанував; в подальшому ж няні й гувернантки змінювались досить часто [10]. Відтоді будні Беренштама як батька великої родини виявились сповненими зщерть різноманітними сімейними дрібними клопотами. Здоров'я його бу-

ло не занадто міцним - багато років він страждав нападами бронхіальної астми, лікувався то в Карлсбаді, то в Емсі, то у місцевих лікарів, і були інколи критичні хвилини в житті, коли він писав: «Много Вы меня ругали, вероятно, дорогой Михаил Петрович, за мое продолжительное молчание, но я не виноват, ей Богу не виноват: всякия семейные дела, дурное расположение духа или, лучше сказать, упадок последнего, кашель, усилившейся в последнее время до прежде небывалых размеров, мучающий меня и днём, и ночью и соединенный с лихорадочным состоянием и частою испариною (на все это я смотрю, как на неоспоримые симптомы близкого кануна, разве Эмс поможет) - вот мое оправдание. Может быть, Вы, прочитавши все это, перестанете ругаться, особенно, если я добавлю, что все вечера у меня пропадают, то на словарной работе, то на заседаниях в наших местных учёных обществах и советах, то на составление каталогов для библиотеки), то на другия sprawy - а тут еще и служба...» [11]. Це - лист до М. П. Драгоманова від 24 квітня 1876 року.

Службову та громадську діяльність Вільяма Людвіговича можна умовно поділити на перший київський, псковський, петербурзький та другий київський періоди. Після закінчення навчання мав місце епізод перебування в Кам'янці-Подільському: з 1865 по літо 1868 рр. служив там учителем історії. Повернувся до Києва, влаштувався викладачем географії в Київській військовій гімназії. Без сумніву, В. Л. Беренштам був людиною яскравого громадського темпераменту. Як свідчив Володимир Павлович Науменко, один із видавців часопису «Киевская старина», а з початку 1900-х рр. - неформальний голова Старої громади, «скрізь, де тільки видно було в Києві проблиск живої справи і живої думки, Вільям Людвігович виявлявся одним з найбільш активних працівників» [12]. З тим фактом, що В. Л. Беренштам «по юнацькому-пристрасно цікавився громадським життям», погоджувався й письменник Михайло Михайлович Могілянський [13]. В цілому ж, на думку сучасників, В. Л. Беренштам завжди був «...тією живою силою, яка не могла відокремити поняття про життя від поняття про громадську роботу» [14], і до кінця своїх днів залишився справжнім «шістдесятником» [15] - гідним представником 60-х років XIX століття.

У 1868-1879 рр. ґрунтовно увійшов у суспільне життя рідного міста. Його діяльність була передусім пов'язана з культурними проектами

Старої (Київської) громади, заснованої в 60-их роках XIX ст. В. Б. Антоновичем, Ф. Т. Панченком, К. П. Михальчуком, П. І. Житецьким та Т. Р. Рильським. На думку Євгена Харлампійовича Чикаленка, одним із мотивів тяжіння до Старої громади осіб, які не належали кривно до українського етносу, була її репутація як гуртка «прогресивних українців», «дійсно саодиного кола інтелігентних ідейних людей» у Києві 1870-х років [16]. З 1870 р. по виїзді М. П. Драгоманова за кордон (за відрядженням університету св. Володимира) В. Л. Беренштам перейняв завідування фінансовими справами Старої Громади. Був присутній 13 лютого 1873 р. серед фундаторів Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства [17], входив у коло співробітників газети «Киевский телеграф», брав участь у видавництві популярних книжок для народу («метеликів»), організовував під час російсько-турецької війни 1878-1879 рр. добровольчі загони у Сербію і Герцеговину; людина небагата, пожертвував на справу «звільнення слов'ян» декілька сотень рублів. З вересня 1875 по січень 1876 рр. В. Л. Беренштам входив до складу «комітету 12-ти» Старої громади, який обмірковував закордону місію М. П. Драгоманова щодо реалізації «українського проекту» [18].

Саме на київській квартирі В. Л. Беренштама 3 грудня 1878 відбулися переговори земців І. І. Петрункевича, О. Ф. Ліндфорса, революціонерів-народників В. К. Дебогорія-Мокрієвича, В. А. Осинського, М. П. Ковалевської та ін., і представників Старої громади В. Б. Антоновича та П. І. Житецького щодо координації дій у боротьбі за конституцію. Як свідчив Іван Ілліч Петрункевич, «...улаштування зборів взяв на себе Вільям Людвигович Беренштам, відомий київський українофіл. Надаючи для зібрання свою квартиру на Бібиковському бульварі, він буквально ризикував головою...» [19]. На початку 1879 р. В. Л. Беренштам брав енергійну участь у виборчій кампанії в Київську міську думу згідно реформі міського самоврядування, започаткованій Олександром II; увійшов у коло прогресивно налаштованих думських гласних; виголосив низку промов на офіційних та неофіційних зборах, агітуючи за «нову демократичну програму міського самоуправління». Запальні виступи В. Л. Беренштама викликали незадоволення влади, яка дійшла висновку про небажаність його подальшого перебування в межах українських губерній.

Тому-то з осені 1880 р. він, уже заслужений і популярний педагог, - у Петербурзі, на по-

садах викладача у Першій військової гімназії та в Петербурзькому учительському інституті. Встановив та підтримував дружні стосунки з представниками російської легально-народницької еліти - О. М. Пипінім, М. І. Карєєвим, М. Ф. Анненським, В. О. Мякотінім. Брав участь у роботі Літературного фонду, був серед засновників «Відділу для сприяння самоосвіті» при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів. Звичайно ж, увійшов до гуртка петербурзьких українців, центром тяжіння якого були історик Микола Іванович Костомаров та письменник Дмитро Лукич Мордовець (Мордовцев). У 1897-1898 рр. приймав участь у панахидах по Т. Г. Шевченку та обідах, присвячених пам'яті поета, де, за його словами, «були не лише земляки, але й найвидатніші письменники та вчені російські і польські С.-Петербурга» [20]. Був співзасновником «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок» і «Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півдня Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Володів колекцією рукописів поета («Щоденник» та інші твори). Завдяки його зв'язкам і клопотам вдалося отримати дозвіл цензури на видання найбільш повного на той час у межах Російської імперії тексту «Кобзаря» (1883-1884 рр.) – стандарту для подальших легальних перевидань.

Своєрідний соціопсихологічний автопортрет знаходимо в листі В. Л. Беренштама до М. П. Драгоманова від 25.05.1871 р., де він, виправдовуючись з приводу затримки зворотної кореспонденції, напівжартівливо писав: «... я постараюсь привести некоторые данные, смягчающие мою вину. Во главе их я поставлю: 1. что я родился в состоятельной семье и следовательно не привык к мысли о неотложности труда, к мысли о том, что, не сделавши сегодня положенной работы, можно на завтра остаться без обеда, 2. я воспитывался и вырос среди Славян, характер мой сложился по-славянски, а у Славян ведь, по словам М. П. Погодина, нет этой мелочной аккуратности, за то есть широкая натура (с которой мы преаккуратно можем бить стекла в Safe); если я к этому пункту прибавлю еще, что в Гимназии я был окружен исключительно русскими и польскими дворянами (ergo Славянскими дворянами), то сей 2-й пункт моих оправданий делается неотразимым. ... Наконец последнее. Это 30 уроков в неделю, потому что после 5 ежедневных уроков такки порядком устанешь и писать не хочется, ну и

откладываешь со дня на день...» [21]. В листі від 12-24.08.1876 р. скаржився на «коротку» пам'ять та розкиданість у справах [22]. Людина, схильна до рефлексії, зізнався: «...я вообще не высоко ставлю свои критические способности...» [23].

Щоправда, варто вислухати й зауваги мемуаристів, у яких у пам'яті залишився «інший Беренштам». Так, наприклад, Л. А. Куперник вважав, що формування менталітету В. Л. Беренштама відбувалось під впливом комплексу факторів, тому «...на його розумовому складі і характері лежала печать незвичайною глибини і складності. Три культури позначилися на цьому великому і глибокому розумі, три темпераменти дивним чином злилися в його дуже витриманому, рішучому, але в той же час дуже м'якому характері. За походженням єврей, за первісним вихованням німець, за освітою і розвитком росіянин, Беренштам поєднував у своєму характері, житті і діяльності переконаність семіта, громадськість і порядність германця і широкий, вільний порив слов'янина. Це був гуманіст в повному і найкращому сенсі слова» [24]. В. П. Науменко, представник у національному русі «покоління 1870-х», твердив, що «...ні за походженням, ні за родовими традиціям не маючи в собі задатків національної української стихії, він, виключно керуючись уявленням про призначення людей, що вирости і виховалися в Україні, прилучився до української партії і до того зріднися з її ідеями, що все своє подальше життя, куди б не закидала його доля, залишався самим щирим і переконаним українським націоналом» [25]. Є. Х. Чикаленко, що зустрівся з Беренштамом у середовищі Старої громади на початку 1900-х рр., свідчив, що «...він був одним з найбільш акуратних членів Громади, ніколи не пропускав засідань і не відмовлявся від роботи», був «за походженням єврей, однак щирий і гарячий український патріот, набагато більш активний, чим багато інших членів громади, вроджених українців» [26].

Що становили собою пошуки та знахідки В. Л. Беренштама в царині виявлення археологічних та краєзнавчих старожитностей та яку цінність мають вони нині для сучасних дослідників? В 1878 р. за дорученням Московського Антропологічного товариства В. Л. Беренштам вперше провів розкопки шести курганів на острові Хортиця. Попередню археологічну розвідку здійснив в 1876 р. аматор-дослідник Яків Павлович Новицький (1847-1925), що, постійно проживаючи в м. Олександрівську Катеринославської губ., протягом десятиріч досліджував культуру

цього регіону. Показово, що довгий час діяльність В. Л. Беренштама в галузі краєзнавчої археології згадувалася насамперед у контексті наукових зацікавлень Я. П. Новицького [27]. Сам В. Л. Беренштам в листі від 14.09.1878 р. щиро бажав Я. П. Новицькому успіхів у проведенні розкопок на о. Хортиця [28]. В свою чергу, Я. П. Новицький, розгорнувши свої археологічні розвідки під патронатом Катеринославської вченої комісії, регулярно надсилав звіти та повідомлення В. Б. Антоновичу, В. В. Тарновському, Д. І. Яворницькому, В. Л. Беренштаму, відносячи, таким чином, останнього до кола компетентних осіб [29]. Микола Віталійович Лисенко у листі до М. П. Драгоманова від 15 листопада 1878 р. згадував про те, як улітку того ж року він разом з В. Л. Беренштамом здійснив подорож на о. Хортиця для проведення археологічних пошуків в районі розташування Запорозької Січі, до того ж – укупі з членами Катеринославської української громади – учителем Г. В. Донцовим і письменником, судовим слідчим Д. В. Марковичем [30].

У 1890-му, на прохання Я. П. Новицького, В. Л. Беренштам розшукав у власному приватному архіві тодішні нотатки та ретельно звітував своєму кореспонденту щодо отриманих результатів. В свою чергу, Я. П. Новицький згодом опублікував одержану інформацію в праці «Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности» (перша версія була опублікована в № 55 «Одесского вестника» за 1876 р., в подальшому з'явилися інші редакції). Так, у одній із останніх версій він наводить «...дословное содержание его письма...», у якому В. Л. Беренштам писав: «...В июне 1878 года на острове Хортице я раскопал 6 курганов; я принужден был прекратить работу, так как получил известие о смерти близкого друга и о болезни маленькой дочери. Дневник раскопок и найденные вещи я вскоре после возвращения выслал из Киева в Московское Антропологическое Общество, которым был командирован. Целый ряд всяческих происшествий настолько в то время отвлек мое внимание от археологии, что я даже не проследил за дальнейшей участью дневника и вещей; не знаю даже, напечатан ли первый?»

Желая доставить нужные Вам сведения, я перерыл свои бумаги и нашел некоторые черновики и подробный, доставленный мне в то время план Хортицы с обозначением старинных окопов, насыпей и курганов в масштабе одной версты в англ. дюйме; если план этот может

быть Вам полезен, то по первому требованию вышлю его Вам.

Что до раскопки курганов, то все они находятся в 3-х группах к югу от окопов, которые пересекают середину острова (в 1 версте от колонии); в ближайшей от окопов группе (1/2 в.) было разрыто 3 кургана, в следующей 1 курган, наконец, в самой южной - 2.

Насколько я могу судить по не вполне сохранившимся черновикам, в самой северной из 3-х названных групп курганов они имели от 1 до 3 аршин высоты, окружность от основания от 17 до 20: некоторые курганы обросли кустарником (волошанкой) - признак, что поверхность насыпи в значительной степени состоит из кладки валунов. Под последними - слой топтаной глины, ниже горизонта четырехугольная яма в 1 арш. и вершка глубины от запада к востоку, в которой разрозненные кости скелета, многие кости изломлены, в человеческом черепе находился череп грызуна; близ костей бронзовые стрелы, куски совсем ржавого железа, глиняные бусы и немногие черепки от глиняной посуды. Под костями слой валунов. В 2-х из 3-х курганов по глиняному кувшину; на одном грубо выцарапан олень. В насыпи курганов и под скелетом найдены траншеи, вероятно следы, оставленные кладоискателями.

В следующей, более южной группе, раскопан 1 курган (окружн. 16 саж., выс. 1 арш. 2 в.). Тут валунов не было, а под насыпью на высоте горизонта опять разрозненный скелет сильно истлевший, от севера к югу, черепа и грудной кости не было; судя по окраске земли и останках дерева, труп был в деревянном гробу или же обложен деревянными досками; на уровне скелета глиняный сосуд (глекчик), яичная скорлупа, бронзовая иголка в 3 в. длиной и 2 бронзовые стрелы.

В самой юго-восточной группе было раскопано 2 кургана; на горизонте или немного ниже 1/2 арш. (не разберу так как написанное карандашом стерлось) совершенно истлевшие кости; в одном кургане с юго-запада на северо-восток (череп на юго-запад) скелет лежит на правом боку с протянутыми вдоль туловища руками и согнутыми в коленях ногами; тут же разбитый глиняный горшок; в другом много черепков от глиняных сосудов, а также 3 целых таких же сосуда и несколько фрагментов человеческих костей, а также разбросанные человеческие зубы. Высота этих курганов 12 арш., окружность 2535 саж. Не могу вполне точнее восстановить, было ли изображение оленя на горшке 1-й или 3-й группы.

Вот все, что я могу сообщить Вам на основании сохранившихся лишь отчасти черновиков. Как видите, не много Вы здесь извлечете; об этом крайне сожалеет душою Вам преданный В. Беренштам» [31]. Колекція знахідок В. Л. Беренштама досі не розшукана, сліди її губляться в фондах наукових установ Москви та Петербурга [32].

Значимо, що В. Л. Беренштам, як, власне, й Я. П. Новицький, проводили розкопки у відповідності з традиціями археологічної практики того часу. Археологія як наука перебувала у стадії становлення. Довгий час її головним завданням вважали реєстрацію і систематизацію археологічних пам'яток по зовнішнім наземним ознакам, до того ж - не завжди у відповідності з хронологією, періодизацією та визначенням локальних культур, також - пошуки старожитностей для «височайше призначених» місць (то була, за виразом В. О. Городцова, «побутова археологія»). Методика розкопок, зокрема курганів, передбачала вибірку землі з насипу «колодязем», наскрізною або глухою траншеєю. В межах визначеної ділянки проводилося дослідження могил і знахідок. Вивчення кургану здійснювалося частково. Інструкція Імператорської Археологічної комісії наказувала: 1) вести детальний поденний журнал із зазначенням топографічного положення кургану, зовнішнього вигляду, величини, властивостей і шарів насипання, подавати опис гробниці, її розмірів, положення похованого та розташованих біля нього речей, 2) робити точні плани, 3) враховувати, що в кургані можуть бути речі різного часу, нумерувати їх. Оформлення методологічного компонента археологічної науки відбулось у 1874 р., коли на III-му Археологічному з'їзді в Києві гр. О. С. Уваров і І. Є. Забелін вперше визначили поняття «археологічний пам'ятник» і «археологічний метод», сформулювали завдання археології та її місце в системі історичного знання. В подальшому завдання археології як науки розширилися, була вдосконалена методика розкопок, методи датування й систематизації матеріалів; фахівців стали готувати археологічні інститути.

Тодішня методика розкопок цілком слушно видається сучасним фахівцям вельми недосконалою. Як відзначає Дмитро Кобалія, «часто отриманий в результаті розкопок матеріал залишався неописаним, хронологія і культурна приналежність могил виявлялася остаточно нез'ясованою. ... Але все ж якщо оцінювати результати проведених розкопок з позицій і вимог археологічної науки кінця XIX - початку XX ст., то слід визнати, що

зі своїми завданнями В. Л. Беренштам впорався» [33]. Він підкреслює, що «розкопки, проведені Беренштамом, цілком відповідали своєму часу. Вони велись квадратно-гніздовим методом, тому не випадково в розкопі того чи іншого кургану фігурує тільки одне центральне поховання. У XIX сторіччі розкриття всього насипу не практикувалося і головною метою дослідження були знахідки. ... Розкопував Беренштам переважно скіфські курганні поховання. Деякі з них можуть бути датовані і значно більш раннім часом. До честі археолога, вже тоді звертається увага на положення покійника, конструкцію і стан насипів. На 2006 рік нам відомий лише один курган, який може бути пов'язаний із тією пам'ятною експедицією... У народі його називають курганом Беренштама» [34]. Знавець історії козацької Хортиці А. Л. Сокульський характеризує В. Л. Беренштама як «першого професійного археолога о. Хортиця», відзначаючи, що саме «археологічні дослідження Беренштама на о. Хортиця допомогли виділити на його час шість локальних курганних груп... Археологічні факти розкопаних курганів дають змогу певною мірою визначити широкий спектр стародавніх культур від неоліто-ямного часу до часів козацької доби й воєнної колонізації Хортиці в часи російсько-турецької війни 1735-1739 рр. ... В. Л. Беренштамом вперше були отримані археологічні матеріали про існування на о. Хортиця культу «Зоряного оленя» в добу середньої бронзи» [35]. На його думку, розкопки В. Л. Беренштама, Я. П. Новицького та інших дослідників «не раз давали світу археологічні артефакти, що мали хортицький фольклорний характер, численні пам'ятники й історичні місця». В урочищі Сагайдачного В. Л. Беренштам розкопав в кургані козацьке поховання, у Музичній балці виявив культурний шар козацької стоянки XVI- XVII ст., який ще потребує детальної ідентифікації [36].

Більш фундаментально пошуками місцевих старожитностей Вільям Людвигович захопився під впливом історика та археолога В. Б. Антоновича. Практичним поштовхом послугувала серія численних польових експедиційних робіт, ініційованих напередодні V-го археологічного з'їзду (відбувся у Тифлісі в 1881 р.), під егідою гр. О. С. Уварова та гр. П. С. Уварової [37]. Підготовчий комітет доручив проф. В. Б. Антоновичу дослідити кургани Східного Кавказу й висловив прохання скласти детальну програму для роботи курганної експедиції [38]. Вважається, що В. Б. Антонович вперше відкрив пам'ятники так званої кобанської

культури [39]. Дещо з намічених планів вчений реалізував разом із Беренштамом. Так, у 1879 р. В. Б. Антонович і В. Л. Беренштам здійснили розкопки курганів на Північному Кавказі, в плоскогірних районах Чечено-Інгушетії поблизу с. Базоркіна, Назрань і в інших пунктах [40]. Досліджені В. Б. Антоновичем курган № 1 у с. Базоркіно і курган № 2 у с. Назрань були датовані епохою бронзи (узагальнюючий звіт опубліковано в «Працях V археологічного з'їзду» (1881) [41]. Показово, що на записи В. Л. Беренштама охоче посилаються й сучасні дослідники Передкавказзя [42].

У 1879 р. В. Л. Беренштам також вперше провів розкопки «городища на Дубинці», що було розташоване на високому березі Кубані, у 4 верстах на південний схід від м. Катеринодар, та залишив схематичний план та опис городища, укріплення, навколишньої місцевості. Згідно опису В. Л. Беренштама, «берег Кубані круто підймається над рекою, образуя обрывы сажени 4 высоты, обваливающиеся и частью подмываемые рекою; крутизны эти иногда на несколько саженей отсутствуют от самого русла реки» [43]. Він також відзначив, що «как курганы, так и городище, а также все окрестное поле, покрыты дубовой зарослью, остатками недавно вырубленного дубового леса» [44]. (Тому-то ця околиця Катеринодара й отримала назву «Дубинка»). Городище мало довжину близько 130 м, ширину - 30 м. На захищеній ровом і валом території, крім городища, було ще одне невелике укріплення, розташоване на стрімкому березі, на мисі, утвореному терасами річок Кубань та Стара Кубань. Укріплення не збереглося, але фахівці припускають, що було воно стародавнім, типовим для меотських городищ Середнього Прикубання, служило своєрідним форпостом. Меоти, предки адигів, згадувалися в літературних джерелах уже в VI ст. до н.е. В. Л. Беренштам одночасно зафіксував наявність поблизу городища, на північному заході, 133-х невисоких курганів, типових для пізньосередньовічних поховань адигів, що займали площу неправильного чотирикутника; деякі з них сягали висоти 1 м; п'ять із них він розкопав самостійно. На жаль, до нашого часу ці кургани не збереглися (на цьому місці виникли кар'єри для видобутку глини).

В. Л. Беренштам також провадив розкопки розвідувального характеру у північно-західній частині городища, виявив фрагменти кераміки, глиняні вази, рибальські грузила, залізні рибальські гачки, три кам'яних бруски, кістки домаш-

ніх тварин, птахів, риб. Навів у записах розповідь підрядника цегельного заводу Левченка про те, що нібито поза городищем, з північно-східної сторони рову, «рабочие завода Рашпиля, лет пять или шесть тому назад, при добыче глины, выкопали старинного, поднявшегося на дыбы серебряного коня около одного фута величиной, золотую статуэтку и еще какой-то предмет» [45]. У подальшому розкопки розвідувального характеру на городищі були проведені в 1936 р. експедицією Краснодарського історико-краєзнавчого музею під керівництвом відомого кубанського археолога Микити Володимировича Анфімова (1910-1998), який, до речі, позитивно оцінив краєзнавчо-археологічний досвід свого попередника [46]. Йі зараз, як доводить огляд літератури, археологи використовують унікальну інформацію про сиву давнину, зібрану В. Л. Беренштамом [47].

У 1879 р. В. Л. Беренштам був призначений вчителем військової гімназії у Пскові, де перебував до осені 1880 року. Показово, що й на новому місці захоплення локальною історією та археологією знайшло своє дієве втілення. Разом із однодумцями-ентузіастами Беренштам здійснив археологічну розвідку з метою привернути увагу громадськості до історичних скарбів регіону та поповнити фонди місцевого музею старожитностей; згодом матеріали експедиції було опубліковано [48]. На початку 1880 р. Беренштам прочитав дві публічні лекції «Доісторичні часи і їхнє археологічне дослідження», видані ним у Пскові [49]. Як зауважив В. П. Науменко, «ця брошура є прекрасною популяризацією всіх основних питань археологічної науки, а також розвиває думку про значення археологічних досліджень у місцевих районах, з метою викликати у псковитян інтерес до дослідження своїх старожитностей і до підтримки і розвитку місцевого музею в Пскові» [50]. Впливовий фахівець з історії російської археології О. О. Формозов класифікував цю працю як реферативне видання, ставлячи в ряд з іншими популярними нарисами про кам'яний вік, що вийшли з-під пера Л. Фіг'є, Д. Леббока, гр. О. С. Уварова [51].

В 1889 р. Імператорська Археологічна Комісія організувала археологічну експедицію до Остерського повіту Чернігівської губернії, яку знову очолив В. Л. Беренштам. Його увагу привернули комплекси археологічних пам'яток, пов'язані з літописними містами Чернігово-Сіверської землі – Лутавою та Морівійськом, що були відомі завдяки «Сведєніям 1873 г. о городищах и курганах» по Чернігівській губернії, зібраним енергійним Д. Я. Самоквасовим та опублікованим у серії «Известия Археологической комиссии» (далі – ІАК). Як вважають чернігівські археологи, «рештками одного з таких чи не найбільш ранніх дружинних центрів, що позначили процес розповсюдження державницьких інституцій на територію Північного Лівобережжя, є городище на околиці с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. ... Пам'ятники с. Виповзів потрапили в поле зору дослідників ще у позаминулому ХІХ ст.». Щодо пошуків В. Л. Беренштама, слід відзначити, що він дослідив «колодязем» один з курганів на околиці с. Морівська з рештками тілоспалення на місці поховання та обстежив городище між селами Лутава та Виповзів. Він першим ототожнив вказане городище з рештками літописної Лутави, тим більше, що інших укріплених пунктів у околицях однойменного села на тоді не було відомо. У звіті до ІАК В. Л. Беренштам подав опис і план городища та його околиць, розглянув зібрану кераміку. Описуючи городище, дослідник відзначив наявність залишків валів по периметру майданчика, заввишки близько 2 м. На останньому було закладено шурф (3,40 x 3,15 м), у якому виявлено залишки гробовища та «монету шведскую». На підставі отриманих даних він зробив висновок, що на місці старовинного городища в ХVІІ ст. був влаштований сільський цвинтар [52].

Таким чином, у різний час В. Л. Беренштам брав участь у археологічних дослідженнях та виявленні місцевих старожитностей під патронатом трьох різних та в деякій мірі конкуруючих інституцій загальноросійського характеру: Московського Антропологічного товариства, Московського Археологічного товариства та Імператорської Археологічної Комісії. В певному сенсі його пошуки як романтика-ентузіаста були частиною більш широко окреслених і науково обґрунтованих планів, одним із авторів яких був вчений-позитивіст В. Б. Антонович, «батько» української археології. В. Л. Беренштам, безперечно, поділяв думку В. Б. Антоновича про те, що «археологічні матеріали - це такі ж джерела історичної науки, як і літописи», тому-то він, історик за фахом і громадський діяч за покликанням, докладав свою кипучу енергію та безкорисливі зусилля для їхнього виявлення та систематизації.

У 1898 р. В. Л. Беренштам за станом здоров'я вийшов у відставку і повернувся, нарешті, до рідного Києва. Але й тоді «не розлучився він із своєю любов'ю до археологічних досліджень, тому негайно приєднався в Києві до товариства, яке

влаштувало тут місцевий музей старожитностей і мистецтв» [53], узяв участь в збиранні та накопиченні експонатів. То було створене 1897 р. «Товариство любителів старожитностей і мистецтв», яке мало на меті «збирання пам'яток в інтересах науки, а також для розвитку естетичного

смаку і художньої освіти». Тим самим створювались умови для організації Київського міського художньо-промислового і наукового музею, унікальні фонди якого в майбутньому стали підставою для національного художнього музею України.

Джерела та література

1. *Єфремов С.* Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К.: Феміна, 1997. – С. 428.
2. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн. 12; *Науменко В.П.* Памяти В.Л. Беренштама // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – Кн. 2; Памяти Беренштама // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 415. – С. 211; *Лучицкий И.В.* В.Л. Беренштам: некролог // Киевские отклики. – 1904. – 13 нояб.; Столетие первой гимназии. – К., 1911. – Т. I. – С. 30.
3. Этнографическое обозрение. – 1904. – Вип. 4. – М.: Императорское общество любителей естествознания в Москве, 1905. – С. 210.
4. *Назаревський О.* До історії Київської громади 1870-х років // За сто літ. – Кн. 5. – С. 208-212.
5. *Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.)* В.Л. Беренштам // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. – Запоріжжя, 1992. – С.16-18; *Иваницкая С.* «Горячий Беренштам...»: реконструкция и реинтерпретация образа // *Иваницкая С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С.315-325; *Тимчик Н.П.* Беренштам В.Л. (До 100-річчя зі дня смерті) // Вісник Київського національного університету. – Історія. – 2005. – Вип. 80-81. – С.117-119.
6. Беренштам В. // Енциклопедія українознавства. – Т.1. – К.: Глобус, 1993. – С.115-116; *Марахов Г.І.* Тарас Шевченко в колі його сучасників: словник персоналій / Г.І. Марахов – К.: Дніпро, 1976. – С.18-19; *Шалата М.Й.* Беренштам В.Л. // Українська літературна енциклопедія: в 5-ти т. – К.: УЛЕ, 1985. – С.152; Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С.283; *Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.)* Беренштам В.Л. // Отечественная история: Энциклопедия в 5-ти т. – Т.1. – М.: БРЭ, 1994. – С.204; *Она же.* Беренштам В.Л. // Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.67; *Троцкий Н.А.* Беренштам В.Л. // Немцы России. Энциклопедия. – М., 2000. – Т.1. – С. 179-180; *Сидоренко Н. М.* Беренштам Вильям Людвигович // Енциклопедія сучасної України. — Т. 2. — К., 2003. — С. 514.
7. *Панькова С., Шевчук Г.* «За сто літ»: покажчик змісту // Український археографічний щорічник: Зб. наук. праць. – 2006. – № 10/11. – С. 269.
8. *Дружбинский В.* Памяти погибших могил, диагноз: скорбное бесчувствие // Зеркало недели. – 2003. – № 46. – 29 нояб.
9. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн.12. – С. 693.
10. Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – Варшава: Український науковий інститут, 1938. – С. 44-45, 58.
11. Там само. – С. 55, 58, 59.
12. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн.12. – С.689.
13. Там само. – С.693.
14. Там само. – С.694.
15. *Науменко В. П.* Памяти В. Л. Беренштама // Киевская старина. – 1906. –Т.92. – Кн. 2. – С. 275.
16. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907) / Євген Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. – С.300-301.
17. Див.: Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. – Т. 1. За 1873 г. – К.: тип. ун-та св. Владимира, 1874. – С. 1. Загальна кількість членів товариства в 1876 р. становила вже близько 200 осіб.
18. *Катренко А., Катренко Я.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті рр. XIX ст.) / Андрій Катренко, Ярослав Катренко. – К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – С.117-118.
19. *Петрункевич И. И.* Из записок общественного деятеля: Воспоминания / Под ред. проф. А. А. Кизеветтера / Архив русской революции: В 22 т. – Т. 21-22. – М.: Терра, 1993. – С.101-102.
20. Цит. по: Марахов Г. І. Назв. праця. – С.19.
21. Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1. – С. 44.
22. Там само. – С. 58.
23. Там само. – С. 55.
24. В.Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн.12. – С. 694.

25. *Науменко В. П.* Памяти В.Л. Берештама // Киевская старина. – 1906. –Т.92. – Кн.2. – С. 257.
26. *Чикаленко Є.* Назв праця. – С.300-301.
27. *Іваннікова Л.* Яків Новицький: фольклорист, історик, педагог. – Запоріжжя: Тандем-У, 2010. – С.131-132, 140, 163-164, 199, 302; *Сокульський А.Л.* Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорізького козацтва: монографія. – Запоріжжя: КПУ, 2008. – С.191; *Ляшко С.Н.* Археологическая деятельность Я. П. Новицкого (1847-1925). Режим доступа: sites.znu.edu.ua/historySciWorks/2/liyshko.pdf; *Она же.* Археологические исследования на о. Хортица в конце XIX-XX в. и его исследователи // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Вип. 1. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С.9-14.
28. *Іваннікова Л.* Назв. праця. – С.131.
29. Там само. – С.302.
30. Архів Михайла Драгоманова. - Т. 1. - С. 158.
31. Цит. по: *Новицкий Я. П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности (За рукописом 1917 р.). – Вид. 2-е, доп. - Запоріжжя: Тандем-У, 2005. - С.19-21, 68. Детальніший опис могильників див. у названій праці.
32. *Сокульський А. Л.* Назв. праця. – С.191.
33. *Кобалія Д.* Хортиця: археологічне вивчення / Дмитро Кобалія // Пам'ятки України: історія та культура: Наук. часопис. - 2007. - № 2. - С.14-15.
34. Там само.
35. *Сокульський А. Л.* Назв. праця. – С.191, 498-499.
36. Там само. – С.331.
37. *Фролов А. И.* Археологические съезды // Отечественная история: Энциклопедия в 5-ти т. – Т. 1. – С. 121.
38. Пятый археологический съезд в Тифлисе Протоколы Подготовительного комитета. / Печатано в авг. 1879 г. – М.: Синоидальная типография, 1879. – С. 38.
39. *Антонович В. Б.* О результатах археологической экспедиции по северному склону Кавказа, совершенной летом 1879 // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца (далі – ЧИОНЛ). - К., 1888. - Кн. 2. - Отд. 1. - С. 114-119.
40. История археологического изучения Чечено-Ингушетии. Режим доступа: <http://ingushetia.info/2010/03/20/istoriya-arheologicheskogo-izucheniya-checheno-ingushetii.htm>
41. *Антонович В. Б.* Дневник раскопок, веденных на Кавказе осенью 1879 года // Пятый археологический съезд. Протоколы подготовительного комитета. - Тифлис, 1879. – С.216; *Берештама В. Л.* Дневник археологических работ, веденных на Кавказе в 1879 году // Там само. - С.298.
42. *Прокопенко Ю.А.* История северокавказских торговых путей по нумизматическим материалам IV в. до н. э. - XI в. н. э. из памятников Центрального и Восточного Предкавказья: дис. ... к. и. н. Специальность: 07.00.02. – Отечественная история. - Ставрополь 1998. - 526 с.
43. Цит. по: *Анфимов И. Н, Анфимов Н. В.* Археологические памятники города Краснодара. Режим доступа: http://budetinteresno.narod.ru/kraeved/krg_arheolog.htm
44. Там само.
45. Там само.
46. Див.: *Анфимов Н. В.* Раскопки городища на Дубинке // Археологические исследования в РСФСР. 1934 - 1936 гг. Краткие отчеты и сведения / Под ред. В. В. Гольмстен. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. - С. 214 - 217.
47. *Улитин В. В.* Торговые связи племен Прикубанья с античным миром в конце VII -первой половине I в. до н.э.: по данным амфорной тары: автореф. дис. ... к. и. н. Специальность: 07.00.06. – Археология. – СПб., 2006. - 26 с.
48. Див: *Берештама В. Л., Василев И. И., Кислинский А. М.* Дневникраскопок, произведенных 24 мая 1880 г., близ деревни Муравичи (Псковского у.) // Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества. - Т. X. - М.: [б. и.], 1885. Про значення цих знахідок див.: *Седов В.В.* Жальники // Российская археология. – 2000. - № 1. – С. 77-22. Жальники - могильники з ґрунтових могил, на поверхні позначені камінням у вигляді кола, овалу або чотирикутника.
49. Лекції «Доисторическая времена и их археологическое исследование» були надруковані в «Псковских губернских ведомостях» в номерах за 24 и 31 травня 1880 р. (№ 20. - С. 243-245, № 21. – С. 253-255).
50. *Науменко В. П.* Назв. праця. - С. 271.
51. Див.: *Формозов А. А.* Муромские исследователи каменного века // Муромский историко-художественный и мемориальный музей // Уваровские чтения - III. - Муром, 17-19 апреля 1996 г. - Муром, 2000. – 250 с. Режим доступа: <http://www.museum-murom.ru/page.html?pid=123>.
52. Див.: *Коваленко В., Скороход В.* Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. - Вип. 73. Серія: історичні науки: № 6: 36. – Чернігів, 2009. – С.66-81.
53. *Науменко В. П.* Назв. праця. - С. 274.

Светлана Іваницька

«Український шестидесятник» Вільям Беренштам - дослідник місцевих древностей

Стаття посвячена діяльності педагога, літератора, представителя Старої громади Вільяма Людвіговича Беренштама (1839 - 1904) в сфері изучения локальних пам'яток культури, прежде всего - археологического краєведіння Запорозького краю, Чернігівщини, Кубани, Северного Кавказу.

Ключевые слова: Вільям Беренштам, Старая громада, краєведіння, археологія, древности.

Svetlana Ivanitskaya

**Representative of the generation of the 1860s William Berenshtam
as researcher of the local antiquities**

In the article analyzed the activity of a teacher, writer, a representative of the Old community (Stara hromada) William Berenshtam (1839 - 1904), in the study of local cultural heritage, especially in the field of archeology and local history of Zaporozhye region, Chernihiv region, the Kuban and North Caucasus.

Key words: William Berenshtam, Old community (Stara hromada), study of local lore, archeology, antiquities.

УДК 39+329.73 «19»

Ігор Коляда (м. Київ)

**НАУКОВО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ТА ГРОМАДСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ П.П. ЧУБИНСЬКОГО
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОГАДІВ СУЧАСНИКІВ)**

Проаналізовано основні етапи науково-культурницької діяльності відомого українського етнографа та фольклориста П.П. Чубинського (1839-1884). На основі спогадів сучасників визначено особливості його громадської роботи та чинники, що впливали на її активність.

Ключові слова: Павло Чубинський, етнографія, фольклористика, науково-культурницька діяльність, етнографічна експедиція, спогади сучасників.

Сучасні глобалізаційні процеси висувають перед українською наукою абсолютно протилежні завдання та генерують такі ж полярні процеси. Так, практичне застосування новітніх світових досягнень передбачає уніфікацію та нівелювання національних здобутків, а ігнорування етнокультурних архетипів незмінно призводить до гальмування історичного розвитку. В такій ситуації надбання української науки легко набувають рис універсальності, у зв'язку з чим виникає нагальна потреба ґрунтовного переосмислення (на основі залучення допоміжних видів джерел) значення діяльності тих науковців, чий імена вже давно стали відомі світовій науці. Це твердження є особливо актуальним для вивчення життя і творчості відомого українського етнографа Павла Платоновича Чубинського (1839-1884), оскільки відсутність достатньої кількості архівних матеріалів, які б давали змогу повноцінно реконструювати особливості його суспільної позиції, внутрішнього світогляду та характеру, надає вагомий роль спогадам сучасників про нього (як особистих друзів і пере-

сичних знайомих, так й ідеологічних опонентів). У зв'язку з цим, в даному дослідженні здійснена спроба аналізу та осмислення життєвого шляху та творчої спадщини П.П. Чубинського на основі залучення широкого кола спогадів сучасників та з урахуванням новітніх здобутків бібліографів вченого [1; 6; 15; 17; 23-24; 27].

Наявність обмеженої кількості наукових розвідок про відомого етнографа, що представлені головним чином у енциклопедичних виданнях, ювілейних збірниках статей, науково-популярних біографічних нарисах [3-4; 19-20; 32-34] та працях про суспільно-політичну ситуацію другої половини XIX ст. [10-12] обумовлює необхідність та актуальність пропонованої студії.

Початок процесу становлення Павла Платоновича Чубинського як активного громадського діяча та «національно свідомого» українця припадає на поч. 60-х рр. XIX ст., які, за об'єктивним висловом Р. Іванченко та Л. Іванової, стали своєрідним рубежем у суспільно-політичному житті України [10, с. 12]. На їх думку це було